

Citation style

Pešek, Jiří : recension de : Nora Berend (ed.), Christianizace a utváření křesťanské monarchie. Skandinávie, střední Evropa a Rus v období 10.–12. století, Praha : Argo, 2013, dans : Český časopis historický, 2014, 3, p. 512-517, DOI: 10.15463/rec.1189727469

český časopis historický

copyright

This article may be downloaded and/or used within the private copying exemption. Any further use without permission of the rights owner shall be subject to legal licences (§§ 44a-63a UrhG / German Copyright Act).

RECENZE

Nora BEREND (ed.)

Christianizace a utváření křesťanské monarchie. Skandinávie, střední Evropa a Rus v období 10.–12. století

Praha, Argo 2013, 452 s., ISBN 978-80-257-0835-4.

Christianizace je proces, který v pásu zemí sahajícím od Skandinávie přes střední Evropu až na Rus zásadně ovlivnil nebo dokonce určil charakteristiky vytváření státních útvarů, resp. konstituování středověkých monarchií. V centru pozornosti autorského týmu, koordinovaného z Cambridge Norou Berend, stojí vztah mezi šířením křesťanství v dosud pohanských oblastech a etablováním se nových forem světské moci, jakož i instituční propojení obou procesů. Rozsáhlý mezinárodní mezioborový projekt byl založen komparačně s cílem zjistit, zda a do jaké míry jsou státotvorné a christianizační procesy v příslušných oblastech „na sever od Alp a na východ od Rýna“ (tedy ve zkoumané době na severovýchodní periferii již christianizované, raně státními útvary konsolidované Evropy) modelově podobné procesům „západního a jižního“ jádra kontinentu.¹

I když je – v Cambridge již ve třech vydáních rozebraná – kniha v českém vydání prezentována v podstatě jako sborník, jde o koncepčně i textově velmi kompaktní a komprimovaný výsledek intenzivní týmové práce. Soubor sedmi „zemských“ studií byl vypracován podle stejného, předem dohodnutého klíče na základě poměrně striktního dotazníku, který velel: neproblematizovat, nýbrž sumarizovat stav poznání! Tyto „zemské snímky“ byly následně podrobně diskutovány a vyhodnoceny. Noetické výsledky tohoto procesu nabízí obsáhlý, shrnující úvod knihy z pera vedoucí projektu. Vzhledem ke skutečnosti, že tu nejsou „pouze“ vytýčeny premisy, metody a přístup k rozsáhlému tématu, nýbrž také hned shrnuty i výsledky bádání celého týmu, bylo by možno spíše očekávat umístění takto zásadního textu na závěr knihy.

Po úvodu následuje kapitola Roberta Barletta, čelného britského medievisty ze St. Andrews, který stopuje nepočetná pramenná svědectví o přechodu od pohanství ke křesťanství. Zkoumá také způsoby, jak se christianizované společnosti chovaly ke svému pohanskému kultovnímu a kulturnímu dědictví. Poté následují kapitoly o královstvích dánském, norském, švédském, o Čechách a Moravě, Polsku, království uherském a Rusi. Napsalo je celkem patnáct autorů, o práci se tu dělili historikové a historikové umění s historickými archeology. Ti systematicky a s nadhledem, umožňujícím vyhnout se jak nacionálnímu narativu, tak do jisté míry apriorně nadřazenému pohledu „od západu“, shrnuli stávající znalosti o tři století trvajícím procesu etablování státu a o postupu christianizace, postupně vytlačující nebo převrstvující pohanství. Publikace je vybavena mapovou přílohou a jmenným rejstříkem. Protože dílčí bibliografie přicházejí za jednotlivými kapitolami jako součást (komplikovaného) poznámkového aparátu, kniha

1 Nora BEREND (ed.), *Christianization and the Rise of Christian Monarchy: Scandinavia, Central Europe and Rus', c. 900–1200*, Cambridge University Press 2007.

(bohužel až na s. 413) odkazuje na webovou stránku <http://christianization.hist.cam.ac.uk>, kde je nejen kompletní bibliografie, ale i obrazová příloha a další materiál k jednotlivým kapitolám.

Berend v úvodní studii píše, že oficiální přijetí křesťanství neznamenalo jeho okamžité rozšíření na celou společnost, že to však byl zároveň „bod, z něhož již nebylo návratu“. Christianizace podle ní přitom nesplyvala s politickou konsolidací ani s mechanickým přejímáním vzorů ze západní Evropy. Nebyla však ani pouhou individuální záležitostí vybraných jednotlivců, předcházející v mnoha zemích christianizaci celku společnosti. Šlo o změnu náboženství iniciovanou panovníkem, tedy o proces podmíněný stavem společnosti s dopadem na její celek. Vzhledem k etablované předkřesťanské náboženské situaci jednotlivých zemí se jednalo o proces konverze a tedy o – shora vnucenou – proměnu kolektivní identity dané společností včetně zásadní změny zažitých rituálů, společenských praktik a ovšem i o náhradu dosavadních „náboženských specialistů“ novou garniturou. Berend říká, že „idea úplného přetvoření starého člověka a vzniku člověka nového byla standardní součástí přijetí křesťanství“ (s. 13).

Zásadní otázkou, která se nabízí v tomto kontextu, je, zda a do jaké míry napomáhala christianizace konsolidaci politických útvarů a zda naopak politická konsolidace usnadňovala pokřesťanstění dané společnosti (s. 15). Berend s odkazem na Roberta Bartletta a Richarda Fletchera připomíná, že christianizace byla dosud tradičně studována především jako západoevropská expanze. Byla to celoevropská „modernizační vlna“, probíhající od 8. století: Tehdy došlo k definitivnímu zpřetrhání přímých vazeb k antice, k ustavení vrstev aristokracie, která již nekomunikovala na bázi latiny, a především k etablování vazby mezi nově vzniklou francouzskou říší a papežstvím. Christianizaci tak můžeme vnímat jako proces „vytváření Evropy“ jako oblasti, respektující nadvládu říše a papežství (s. 45). Křesťanství se stalo výrazem procesu expanze těchto mocenských center (ať už spojené se vzděláním a šířením kultury nebo s pouhými rychlými a vnucenými křty), resp. součástí mocenského jazyka v době „první evropské revoluce“ (Robert Ian Moore) v epoše položení základů celoevropského monarchismu.

I když bylo křesťanství nastolováno panovníky, prameny podle Nory Berend hovoří o tom, že tento krok byl většinou uskutečněn po „poradě s lidem“ a že je ho možno považovat za „akt vzniku nových křesťanských národů“ (s. 21)! Přijetí křesťanství nebylo podle ní nutně podmínkou cesty některých kmenových skupin k moci nebo parametrem její konsolidace (to se tradičně předpokládá pro západní Evropu – s. 42). Ve všech zkoumaných případech však úspěšné prosazení křesťanství upevnilo panovnickou moc, zvýšilo jeho prestiž a legitimitu a umožnilo rozšířit území jeho státu (příčemž Berend upozorňuje, že projekt cíleně eliminoval diskusi o „státnosti“ ve zkoumané době). Došlo tak (s výjimkou Rusi, kde se panovník o duchovenstvo neopíral) k propojení světské vlády a křesťanství, projevujícímu se panovnickým „dohledem nad církví a nad personálními otázkami v ní“, dále vytvořením nové či dokonce prvotní etablování územní a správní organizace, zaváděním daní a prosazováním gramotnosti, zejména s využitím duchovních ve státní správě. Významný prestižní kapitál pak vládcům přinášel královský titul, opřený o biblické poselství.

Berend upozorňuje (s. 26), že raně středověké papežství (s výjimkami, jakou představovaly např. misijní akce Řehoře Velikého) ovšem zůstávalo vůči šíření křesťanství v podstatě pasivní a iniciativu přenechávalo světským panovníkům, které podporovalo jen radou či schválením christianizace. Na druhou stranu ovšem nově se etabloující státní útvary zkoumané oblasti využívaly papežství jako protiváhy říšské moci. Tuto situaci podporovala skutečnost, že (v kontextu překládaných výsledků výzkumu) „křesťanský křest není definován tak, že musí nutně znamenat intelektuální či duchovní porozumění obsahu víry“ osobami, které ho přijmou. Výzkum se ztotožnil s názorem Rodney Starka, že „lidé často přijímali učení nové víry

až po svém obracení na ni a nikoliv před ní². Rozhodnutí o christianizaci tak bylo typicky mocenské, směřovalo od panovníka „dolů“ k jeho lidu, přičemž „typickou reakcí většiny lidí, postavených před nové náboženství, byl odpor k obracení na novou víru“ (s. 31). Vztah mezi christianizací a panovnickou mocí se však v jednotlivých raných státech výrazně lišil (s. 46). Po rychle přijatém křtu elit probíhala christianizace celku společnosti jako pomalý proces, který často přijímal podobu neustávajícího zápasu, trvajícího (odhlédneme-li od periferií) většinou 50 až 100 let. Velkou roli v ní hrála tvorba institucí a organizačních struktur církve, jejíž faktická nezávislost na společnosti byla zajišťována přímou podřízeností zemské církve panovníkovi.

Velkou pozornost věnuje kniha pramenům. Je to dáno jednak velmi nerovnoměrným dochováním a typovou rozrůzněností nepočetných pramenných zpráv, jednak velmi odlišným, převážně však eliminačním postojem christianizovaných vládařů a elit k památkám předkřesťanského období (zejména výrazný byl tento postoj ve střední Evropě, méně důsledný již ve Skandinávii). Cenným zjištěním je např. také identifikace účelovosti narativů pramenů typu „životy misionářů“ ve vztahu k územním nebo mocensko-prestižním nárokům jednotlivých biskupství, z nichž misie vyšly.

Skutečnost, že výzkumný projekt sledoval shody i odlišnosti, místní specifika srovnávaných společností či utvářejících se států, umožnil ukázat variabilitu a nejednotnost, resp. poměrně velké odlišnosti vazby mocenské konsolidace a christianizace. Prokázal nemožnost aplikování jednotného, o západní vzor opřenému modelu těchto procesů pro zkoumanou oblast. Silně rozrůzněná byla i role a paralelita existence kulturních budov a kněží předkřesťanské a křesťanské vrstvy či vzájemné, velmi různě motivované kulturní výpůjčky z obou prostředí. Na významu v tomto kontextu nabývá otázka, co ve zkoumané době znamenalo „být křesťanem“ a jak (tj. především dodržováním křesťanských rituálů a odmítáním pohanských praktik) se prezentovala sounáležitost s novou vírou. Berend upozorňuje, že „je třeba podrobit podrobnějšímu zkoumání tradiční představu asimilační síly latinského křesťanství a společné latinské kultury jako prvků, spojujících celé křesťanstvo“, jakož i představu, „že křesťanství vedlo k normativní integraci do Evropy prostřednictvím společné civilizace latinského křesťanstva a pocitu sounáležitosti“ (s. 36n.). Alfabetizace ve službách nové víry ovšem umožnila postupné uskutečnění významných správních změn a etablování psaného zákonodárství, které se následně stalo jedním z nástrojů christianizace či jejího upevňování.

Berend vidí téma projektu v široké perspektivě velmi rozrůzněné oblasti, sahající od Skandinávie přes střední až k východní Evropě (a v jednotlivostech dokonce k Balkánu). Její – jednoznačně cenná – zobecnění problematiky, korigovaná vlastně jen autorčinou detailní znalostí uherské problematiky (Berend je spoluautorkou příslušné kapitoly na s. 314–362), tíhnou proto k jistému, kulturalisticky vnímatému idealizování sledovaných procesů. Procházíme-li však jednotlivé „zemské“ kapitoly, napsané na základě dotazníků, jež měly standardizovat charakter potřebných informací a poskytnout jednoznačné, napříč zkoumaným prostorem srovnatelné závěry (tedy nikoliv zdůvodnění regionálních a lokálních specifík), narážíme na tradiční nejasnosti. Nelze podceňovat ani daný publikační prostor, který dovolil spíše rozmáchle formulované interpolace než důkladnou argumentaci. Nahlédneme-li tedy situaci in concreto – např. pro Čechy a Moravu – vypadá proces christianizace přece jen drsněji a mocensky jednoznačněji než v obecném pohledu Nory Berend.

Problematicu českých zemí (s. 219–261) v knize zpracovali Petr Sommer, Dušan Třeštík a Josef Žemlička. Východiskem jejich textu, pro projekt více méně standardním způsobem

2 Rodney STARK, *The rise of Christianity: a sociologist reconsiders history*, Princeton 1996.

sumarizujícího bohatou, převážně ovšem starší literaturu, doplňovanou o nové publikace do roku 2007, se staly české příspěvky v rozsáhlém, třísvazkovém katalogu, resp. textovém průvodním svazku velké mezinárodní výstavy o „Střední Evropě okolo roku 1000“ z roku 2000.³

Podle českých autorů je knížaty násilím prosazená „christianizace nerozlučně svázána se vznikem státu“, je „dílem panovníků, přičemž křesťanství posilovalo moc státu“ (s. 224, 248). Stala se podmínkou vertikálního rozvrstvení dosavadní homogenní kmenové společnosti, nyní upravované ve prospěch elit podle vzoru, odpozorovaného v říši. Proti pojetí říšských panovníků, že křest znamená zároveň podrobení se říši, stojí tu představa přijetí křtu jako obranné strategie v čase říšské expanze, prováděné pod záminkou christianizace pohanů (s. 227). Politický účelový charakter měl pak i Bořivojův křest. Vytváření systému hradské správy bylo provázáno s etablováním církevní organizace, na knížecí hrady vázané: „Nebyla to církev, která si vytvářela svou územní organizaci, nýbrž panovník, který využíval kněží ve své „světské“ správě“ (s. 229).

Jak řečeno, problémem „české“ kapitoly (stejně jako ostatních „zemských textů“) je, že problémy nediskutuje, nýbrž formou hutného výkladu rovnou seznamuje čtenáře s přijatým řešením jako jediným možným. Bylo by dobré – ale zřejmě zatím nerealizovatelné – předložit vedle základního narativního textu i sumarizaci východisek a argumentů toho, co se publiku jinak jen předkládá k věření. Čtenáře totiž při četbě napadají mnohé otázky, ale není-li hluboce zasvěceným medievistou, pak na ně v textu nenachází vysvětlující odpovědi. Možná je tento archaický pocit, že jsme sice čtenářsky už prošli křtem, ale o principech nabízeného učení přesto nadále mnoho netušíme, umocněn i extrémně zestručněným, krajně nepřehledným poznámkovým aparátem publikace. Přitom však jde o velice podstatné problémy, o témata klíčová pro porozumění starším českým i evropským dějinám a pro jejich – kupříkladu školský nebo vysokoškolský – výklad.

Zeptejme se proto, odkud je např. známo, že v Čechách existovala „dělba moci mezi gens Bohemorum a jeho duces“, nebo že „na přelomu 9. a 10. století už byly Čechy spíše jakousi asociací knížectví“, zejména když autoři sami připomínají, že o českém pohanství nevíme téměř nic (s. 220). Kde je pramenně doloženo, že „vysoký životní standard palatinů a hrabat Karla Velikého a jeho nástupců ... učinil na slovanskou aristokracii opravdu veliký dojem: jednalo se o skutečný kulturní šok“ (s. 223)? Odkud víme, že iniciativa k žádosti čtrnácti českých knížat o křest v Řezně roku 845 byla „dohodnuta jako společný podnik nejen knížat, ale celého gentis Bohemorum“? Lze takovou představu společenského konsensu smířit s výše popsanými obvyklými vladařsky drastickými podmínkami křtů?

Nejde však jen o jednotlivé formulace výkladu. Zaujatý čtenář se musí ptát, ve kterém že období vlastně leželo těžiště christianizace Čech? Byla-li christianizace součástí vytváření státu, ba dokonce politického národa, a budoval-li Boleslav I. „svou zemskou církev od samotného počátku plně ve své režii“, resp. (po diplomatické misi Mladý Přemyslovny) s požehnáním papeže Jana XIII., bylo vše v podstatě definitivně rozhodnuto již do konce sedesátých let. Nebo se čtenář mylí a k zásadnímu obratu došlo až po nástupu Boleslava II.? Boleslav I. podle textu hlavně likvidoval česká – pohanská? – knížectví a nedaleko troskek zničených regionálních center stavěl „své vlastní nové hrady“ (zde s odkazem na práce Jiřího Slámy z osmdesátých let). Proč ale vlastně Boleslav I. nestavěl (jako důkaz svého trvalého vítězství) nová mocenská centra právě na troskách v areálech dobytých hradů, jako se s tím setkáváme po celé Evropě? A proč byly na nových hradech budovány kostely, které „zůstávaly neobsazené“? Musel být opravdu

3 Alfried WIECZOREK – Hans-Martin HINZ (ed.), *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie*, Stuttgart 2000.

u každého z nich ustaven sbor hned pěti – v oné době nedosažitelných – kněží (s. 231)? Byl to popis náročné reality počátku christianizace Čech, nebo Kosmas zkušeně načrtl situaci tak, aby bylo dobovému čtenáři jeho díla jasné, s jak velikými obtížemi se Boleslav II. dokázal úspěšně vypořádat? A proč vlastně byl saský vliv, reprezentovaný na Pražském hradě sv. Václavem vystavěnou rotundou sv. Víta, „zprostředkován rovněž Bavorskem“ (s. 235)?

Podobných otázek se čtenáři velmi zhuštěného textu nabízí celá řada. Každý, kdo alespoň z dob studií zná více než střídma svědectví nepočetných pramenů a zároveň nemůže sledovat po desetiletí probíhající mezioborové diskuse, probíhající na široké historické, uměleckohistorické a archeologické frontě, by uvítal jednak srozumitelné argumentativní vysvětlení celé řady zmiňovaných jevů, jednak jejich interpretaci ve smyslu stopování funkčních předpokladů v pramenech jen velmi stručně zachycených dějů. Nabízejí se tak kupříkladu otázky po úrovni „informačního servisu“ a míře politické koordinace slovanských kmenových elit v Čechách doby christianizace. Co vše bylo předpokladem úspěšného provedení např. mezinárodně tak překvapivé řezenské akce roku 845? Jak to, že již o rok později česká knížata opět koordinovaně od křesťanství odstoupila a byla schopna včas a účinně napadnout z Moravy odcházející vojsko Ludvíka Pobožného? Proč ale poté nebyla tatáž česká knížata schopna následovat christiani-zační strategie Boleslava I. a nechala se místo toho od něj mocensky zlikvidovat?

Zásadní čtenářské otázky vůči textu úvodu i jednotlivých kapitol jsou spojeny především s poněkud „bezpředsudečným“ používáním pojmů „stát“, „národ“, „politický národ“, „Němci“, případně „německá říše“ pro 10. až 12. století, tedy s pojmy, dosud v podstatě vyhrazenými pro daleko mladší období. Vůbec tu nejde o vymezování proti jejich užívání. Jen by mělo být nějak zakotveno a specifikováno. Jedná se ale o otázku dějin, nebo v principu jen o mezinárodně módní terminologické pŕtky dnešních historiků? Jde tedy o vyřešení pro porozumění dějinám dané doby klíčových problémů nebo spíše o nutnost „vědecko-politického“ dosažení konvence či domluvy, jaký jev budeme ve které době uznávat jako skutkově naplněný a jaký pojem jako relevantní pro tuto skutečnost?

Setkali jsme se totiž v posledních desetiletích např. s tím, že užívání pojmu „stát“ bylo v jistém smyslu zpochybněno dokonce i pro raný novověk.⁴ Podle autorů knihy je však raně středověká církev „v řadě ohledů se státem totožná“ (s. 247). Na ještě výraznější problémy však narazíme při používání pojmu „národ“ nebo „politický národ“ ve smyslu „Čechů“ jako „familia sancti Wenceslai“.⁴ Jak široký byl tento při christianizaci vzniknuvší politický národ „věčného krále“ (s. 248), držený podle autorů „pohromadě jednak věrností svému pánovi, jednak smlouvou“, kterou čeleď sv. Václava „uzavřela s přemyslovským rodem v šerém dávnověku“, tedy – dodejme – již před (!) počátkem christianizace (s. 240)? Existenci „národa“, prokázanou Františkem Šmahelem v Čechách empiricky pro 15. století a tematizovanou řadou badatelů pro raný novověk,⁵ přitom někteří jiní badatelé nadále touží mít rezervovánu výhradně pro období

4 Wolfgang REINHARD, *Geschichte der Staatsgewalt: Eine vergleichende Verfassungsgeschichte Europas von den Anfängen bis zur Gegenwart*, München 1999.

5 Zde zejména výklad na s. 240. Text se tu opírá zejména o interpretaci miniatury v rukopisu Augustinova spisu *De civitate Dei* z doby okolo roku 1170, tedy ze samého závěru sledovaného období. Srov. Anežka MERHAUTOVÁ – Dušan TŘEŠTÍK, *Románské umění v Čechách a na Moravě*, Praha 1984, s. 214.

6 František ŠMAHEL, *Idea národa v husitských Čechách*, České Budějovice 1971; Eduard MAUR, *Pojetí národa a národních dějin v díle M. Pavla Stránského O státě českém*, Acta Universitatis Carolinae (dále AUC), Philosophica et historica, 1996, č. 3, s. 41–52; Zdeněk BENEŠ, *Pojmy národ a vlast v díle Daniela Adama z Veleslavína*, Problémy dějin historiografie, IV, AUC, Philosophica et

po roce 1800.⁷ Obdobně ne zcela samozřejmé je – Norou Berend i ostatními autory provozované – pojmání „říše“ (nebo také, řečí pramenů: „svaté říše římské“) jako „německé říše“ (i když uznáme, že přídomek „nationis Germanicae“ se objevoval jak za Ottonů, tak znovu od 16. století), resp. označování germánských sousedů Přemyslovců za „Němce“.⁸

Z hlediska kulturních dějin je pak nesmírně důležitá otázka, do jaké míry si byli přemyslovští vládci (což ale mutatis mutandis platí i pro ostatní zkoumaná teritoria) sami vědomi dosahu toho, že svým – v podstatě mocensko-účelovým – obratem ke křesťanství vnucují svému rodu shora a násilím zcela převratnou změnu životního způsobu, zásadní proměnu všech dosavadních vžitých rituálů, výměnu řady každodenních zvyků, ale např. i redukci jídelníčku (zákaz konzumace koňského masa), tedy úhrnem „nový životní řád“ (s. 248)? Byla to u nich svévole nebo přesvědčení, že není jiného východiska? Proč si byli všichni tak jisti, že tento hluboký zásah v možném konfliktu „ustojí“? Nebo máme zprávy převážně jen o těch, kteří uspěli?

I když nejvlastnější tematika projektu, vedeného Norou Berend je z českého autorského tria asi nejbližší Petru Sommerovi,⁹ „duktus“ klíčových, tj. rázně etatizujících, pasáží textu ukazuje spíše na rozmáchlou Třeštíkovu nebo na Žemličkovu ruku. Vysvětlení výše uvedených otázek přitom nenalezneme ani v dalším velikém a uctyhodném, nicméně narativ etablojícím a nikoliv problémově orientovaném díle, připraveném opět pod vedením a s velkým autorským podílem této trojice: v „Přemyslovcích“ z roku 2009, knize, již podtitulem přímo vázané k „budování státu“.¹⁰ Bylo by proto snad užitečné otevřít k počátkům křesťanství v Čechách (i v kontextu s počátky státu a politického národa) širší mezioborovou diskusi, která by se vázala ke komparačnímu horizontu cambridgeského projektu, uskutečněného pod vedením Nory Berend. Taková diskuse by mohla překročit jeho argumentační střídmost a zamyslet se nad funkčními kontexty v dosavadní literatuře poněkud „autoritativně“ popisovaných dějů a uváděných skutečností. Přinejmenším širší čtenářská obec dějepisných zájemců by takové otevření náhledu do aktuální situace české i širší evropské medievalistiky raného středověku jistě uvítala.

Jiří Pešek

historica, 1998, č. 1, s. 61–74. Srov. obecněji: Georg SCHMIDT – Elisabeth MÜLLER-LUCKNER (ed.), *Die deutsche Nation im frühneuzeitlichen Europa: politische Ordnung und kulturelle Identität?*, München 2010.

7 Miroslav HROCH, *Die böhmischen Länder zwischen ethnischer und nationaler Identität*, in: Alena Jakubcová – Jitka Ludvová – Václav Maidl (edd.), *Deutschsprachiges Theater in Prag. Begegnungen der Sprachen und Kulturen*, Praha 2001, s. 31, 41.

8 Petr ČORNEJ, *Cizí, cizozemec a Němec*, in: Bronislav Chocholáč – Libor Jan – Tomáš Knöz (ed.), *Nový Mars Moravicus. Sborník příspěvků, jež věnovali Prof. Dr. Josefu Válkovi jeho žáci a přátelé k sedmdesátinám*, Brno 1999, s. 97–109.

9 Z jeho knižní produkce k dějinám středověké církve srov.: Petr SOMMER, *Sázavský klášter*, Praha 1996; TÝŽ, *Začátky křesťanství v Čechách. Kapitoly z dějin raně středověké duchovní kultury*, Praha 2001; TÝŽ, *Svatý Prokop. Z počátku českého státu a církve*, Praha 2007; Petr SOMMER – Martin STECKER, *Kostely na Sedlčansku*, Sedlčany 2011.

10 Petr SOMMER – Dušan TŘEŠTÍK – Josef ŽEMLIČKA (ed.), *Přemyslovci. Budování českého státu*, Praha 2009, 778 s.